

Portretfoto, 13 juni 1966. Opname E. Stockman. [privé-archief familie Heidendaal]

Van heemkunde tot creativiteit

Het traject van Felix Heidendal voor en na de Tweede Wereldoorlog*

Pieter Fannes

*Pieter Fannes bedankt de kinderen van Felix Heidendal voor hun vriendelijke ontvangst en het openstellen van het privéarchief van hun vader, de leden van de heemkundige kring Rijkvorschel voor de hulp bij het opzoeken van getuigen en (audiovisuele) informatie en de geïnterviewden voor hun tijd en bereidwilligheid.

De Kempense onderwijzer Felix Heidendal (1904–1999) hield ervan de interessesferen van het kind voor te stellen als een reeks van concentrische cirkels. 'De groei van 't sociaal gevoel in 't algemeen en van de vaderlandsliefde in 't bijzonder is voor 't kind in de ruimte gedetermineerd', schreef hij in 1939. 'Het breidt zich uit van familie tot speelmakkers, van geburen tot gebuurte, van gehucht tot gemeente, streek, land en volk.' In deze kinderpsychologische visie werd aan de heemkunde een bijzondere opvoedkundige waarde toegedicht: het was geen 'geschwärm' of 'geliefhebber' maar een algemeen principe met 'zedelijk vormende beteekenis'. 'Het nut van de heemkunde', stelde Heidendal, lag hierin 'dat zij een organischen overgang vormt tusschen de gehechtheid aan 't woonoord, en de vaderlandsche verknochtheid.'¹

1 F. Heidendal, *Hoe bestudeer ik mijn dorp?* (Torhout 1939) 25, 59–60.

De politiek-ideologische achtergronden van het heem- en volkskundig onderzoek werden in de voorbije jaren meermaals onder de loep genomen. Zo pluisde Barbara Henkes de achtergronden van de Nederlandse volkskunde uit in haar monografie *Uit liefde voor het volk* en schreef Jens Van Uffelen in 2011 een masterscriptie over *De ideologie van de Vlaamse Toeristenbond en het Verbond voor Heemkunde*.² De invloed van pedagogische opvattingen op de heemkunde bleef tot nu toe grotendeels buiten beeld. Nochtans vallen deze twee aspecten van heemkunde – onderzoek en onderwijs – moeilijk van elkaar los te koppelen, althans in de periode rond de Tweede Wereldoorlog.

2 B. Henkes, *Uit liefde voor het volk. Volkskundigen op zoek naar de Nederlandse identiteit, 1918–1948* (Amsterdam 2005); J. Van Uffelen, *Jozef Van Overstraeten en zijn strijd voor Vlaamse bewustwording. De ideologie van de Vlaamse Toeristenbond en het Verbond voor Heemkunde (1929–1945)* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling, KULeuven 2011).

De interesse voor heemkunde in Vlaanderen kreeg een sterke impuls door het nieuwe leerplan lager onderwijs van 1936. Dat leerplan bepleitte de afschaffing van de vakkenindeling in de lagere schooljaren en de groepering van de leerstof rond zogenaamde belangstellingscentra: de actieve studie van het milieu zou daarbij als basis moeten dienen voor het gehele onderwijs. Door katholieke auteurs werd deze milieustudie als te materialistisch aanzien. Ze werd geherinterpreteerd en omgevormd tot 'werkelijkheidsonderricht' of, naar Duits model, *Heimatkunde*. In de nasleep van deze schoolhervorming zetten vakorganisaties als het Christen Onderwijzersverbond (COV) onderwijzers ertoe aan om zich op de *heemstudie* toe te leggen en de directe omgeving van het kind als basis te gebruiken in hun lessen. Ook bij de oprichting van de heemkundige kring Polder en Kempen (1938) en de Werkgemeenschap voor Heemkunde (1939) stonden onderwijskundige doelen centraal. Opvallend veel

heemkundigen waren dan ook actief als leerkracht of inspecteur.³ Het heemkundig onderzoek stond tot op zekere hoogte in functie van haar rol binnen de school. Ons openingscitaat geeft weer hoe doorheen de liefde voor dorp en streek ook de liefde voor volk, vaderland en God aangewakkerd moest worden. Het 'besef der gebondenheid aan de traditie' speelde hierin een cruciale rol.⁴ Toch stonden heemkundigen niet noodzakelijk een klassiek onderwijsmodel voor. Om de in essentie behoudsgezinde doelen van de heemkunde te bereiken werden nieuwe inzichten uit de kinderpsychologie en moderne pedagogische opvattingen gebruikt. De natuur van het kind, zoals die geopenbaard werd door de *elementaire zielkunde*, bleek daarbij wonderwel aan te sluiten op de doelstellingen van de onderwijzer.⁵ Deze psychologische insteek maakte het voor onderwijzers mogelijk om na de Tweede Wereldoorlog over te stappen op andere pedagogische noties, een overstap die nodig was omdat heemkunde als onderwijsprincipe gediscredeerd was geraakt door de oorlog. Zo werd Felix Heidendal na de oorlog een voorvechter van *expressie* en het toen nog weinig gekende begrip *creativiteit*. Nochtans bleven een aantal kernelementen uit de heemkunde behouden in de manier waarop hij meer moderne pedagogische opvattingen als creativiteit interpreteerde. Op die manier oefende heemkunde ook onrechtstreeks nog een zekere invloed uit op het onderwijs.

Felix Heidendal

Ons verhaal is opgebouwd rond de figuur van Felix Heidendal, een Kempense onderwijzer, schoolinspecteur en auteur. Heidendal vormt een interessante *case study*, niet alleen omdat hij betrokken was bij de promotie van het leerplan van 1936 en omdat hij verschillende werken schreef over heemkunde, maar ook omdat zijn lange carrière en grote output het mogelijk maken om over verschillende decennia heen de evolutie in zijn denken te volgen. Ondanks zijn grote productiviteit speelde Heidendal een eerder kleine rol binnen de Belgische onderwijsgeschiedenis: zijn invloed bleef beperkt tot het lokale niveau en zijn teksten kenden geen erg ruime verspreiding. Dat maakt zijn verhaal er echter niet minder interessant om, misschien zelfs integendeel. Zo heeft onderwijshistoricus Marc Depaepe erop gewezen dat de pedagogische mentaliteit van een tijdperk soms treffender kan geschetst worden via de teksten van zulke mindere goden dan via de werken van pedagogische reuzen als pakweg Ferrière, Freinet of Decroly.⁶

Heidendals biografische gegevens zullen hier slechts besproken worden in de mate dat ze relevant zijn voor dit artikel. We kunnen hiervoor terugvallen op een aantal bronnen. Heidendals uitgebreide privéarchief in Lanklaar, momenteel beheerd door zijn kinderen, biedt een schat aan informatie, maar geeft slechts met mondjesmaat zicht op zijn privéleven. De goed gedocumenteerde *Limburgse monografie* over Heidendal, geschreven door historicus en heemkundige Jan Gerits, en een aantal andere publicaties vullen die leemtes deels op.⁷ We verkregen ook informatie uit gesprekken met een paar van zijn oud-leerlingen. In het heemkundig museum van Rijkevorsel wordt een redelijk fragmentair dossier bewaard over Heidendals houding tijdens de Tweede Wereldoorlog; het provinciearchief Antwerpen heeft een vollediger dossier over hetzelfde thema. Ook in deze dossiers zijn een aantal biografische gegevens terug te vinden.

Felix Heidendal werd geboren te Arendonk op 18 augustus 1904. Hij studeerde aan de normaalschool van Mechelen-aan-de-Maas en werd in september 1923 als leerkracht aangesteld aan de gemeentelijke jongensschool in Rijkevorsel. Twee oud-leerlingen herinnerden zich hem als een bevlogen

3 I. Van Hecke, *Het verbond voor heemkunde. De institutionalisering van de heemkunde in Vlaanderen* (onuitgegeven licentiatsverhandeling, UGent 1996) 19, 24, 73.

4 Heidendal, *Hoe bestudeer ik mijn dorp?*, 60.

5 *Ibidem*, 59.

6 M. Depaepe, F. Simon en A. Van Gorp, 'The "good practices" of Jozef Emiel Verheyen - Schoolman and professor of education at the Ghent University,' in: P. Smeyers en M. Depaepe (red.) *Educational Research: Why 'what works' doesn't work* (Dordrecht 2006) 17-23.

7 J. Gerits, 'Felix Heidendal', *Limburgse monografieën* 3 (2004); J. Smits, 'In memoriam Felix Heidendal', *Heemkundige kring van Rijkevorsel* 22 (1999) 9-12; L. Swerts, *Limburgs letterkundig lexicon* (Herk-de-Stad 1981) 108; G. Wulms, *Litteraire gids voor Limburg* (Schoten 1985) 65; A. Van Heeswijck, 'Felix Heidendal, een leven lang in dienst van de jeugd', *De Vreedsel* (1993 2) 1-5; J. Goris en M. Somers (red.), *Lexicon van de Vereniging van Kempische Schrijvers*, (Antwerpen 1995) 42; A. Van Heeswijck, 'Levensloop', in: F. Heidendal, *Verzamelde gedichten van Felix Heidendal* (Lanklaar 1998) 1-8; J. Gerits, *In memoriam Felix Heidendal (1904-1999), wegbereider van de heemkunde in Vlaanderen, Heemkunde Limburg* (2000 2) 10-12.

leerkracht, een groot verteller met een zacht karakter die zelden straf uitdeelde en geliefd was bij zijn leerlingen.⁸ Volgens hen had hij de reputatie een 'zeer gecultiveerde mens' te zijn.⁹ Dat lijkt bevestigd te worden door een verslag van de krijgsauditeur in Turnhout, die Heidendal in 1945 omschreef als een 'in zich zelf gekeerd persoon' die zich vooral met zijn studies bezighield.¹⁰ Heidendals carrière getuigt ook van een zekere ambitie. In 1930 schreef de toen 26-jarige Heidendal zich in voor een extra opleiding aan het Antwerpse Hoger Instituut voor Opvoedkunde, waar hij in 1934 het diploma behaalde. Tegelijkertijd behaalde hij aan de normaal cursus in Antwerpen ook 'de speciale akte voor opvoeding van abnormale kinderen' (het getuigenschrift buitengewoon onderwijs). Tijdens de oorlogsjaren slaagde hij in het examen voor schoolinspecteur en in 1950 werd hij benoemd tot rijksinspecteur in het kanton Maaseik.

Vanaf het begin van de jaren 1930 ontwikkelde Heidendal een grote bedrijvigheid als auteur. Hendrik Jaspers merkte later op dat Heidendals werken steeds opnieuw de passies van de auteur verraadden: 'zijn liefde voor geschiedenis en folklore van ons volk, zijn heimatgevoel, zijn enthousiasme voor de romantiek, zijn pedagogische houding.'¹¹ Het pedagogische element was inderdaad uit geen enkele van zijn geschriften weg te denken. Zo publiceerde hij een reeks biografieën over Rodenbach, Gezelle, Verriest en Conscience – na de oorlog aangevuld met werken over Felix Timmermans en Jan Van Eyck – waarin de romantische aspecten van het kunstenaarschap – de opofferingsgezindheid, het lijden, de inzet voor het volk – sterk in de verf werden gezet. Deze boekjes waren geschreven in een stijl die bij momenten hagiografisch aandoet. Het was dan ook de bedoeling om het jonge leespubliek aan te zetten tot bewondering en navolging: onze 'Vlaamse groten' waren immers 'de wijzende vinger, gericht naar nieuwe, hoopvolle horizons'.¹² Ook op persoonlijk gebied oefenden de *Vlaamse groten* een sterke aantrekkingskracht uit op Heidendal: hij vernoemde zijn twee oudste zonen respectievelijk naar Guido Gezelle en Hugo Verriest.

Heidendal was actief binnen COV en gaf in 1936 voor de verschillende geledingen van de vakbond een lezingenreeks over het nieuwe leerplan voor het lager onderwijs. Hij begroette de nieuwe richtlijnen met open armen en zijn interesse ging daarbij vooral uit naar de notie van milieustudie, in katholieke middens omgedoopt tot werkelijkheids- of heemkunde.¹³ Het is dan ook voor een groot deel aan het elan van het nieuwe leerplan te danken dat Heidendal zich aan de heemkunde wijdde. Dat leidde tot verschillende pedagogische brochures en artikels, een korte monografie over de geschiedenis van Rijkvorsel en een levenslange persoonlijke passie voor vooral folkloristische kinderliedjes en -spelletjes. In de nasleep van de Tweede Wereldoorlog kreeg Heidendal te maken met de repressie. Hij werd slachtoffer van straat-repressie en er werden twee officiële onderzoeken ingesteld naar zijn houding tijdens de oorlog.

Het strafrechtelijke onderzoek werd geklasseerd; het tuchtonderzoek eindigde in 1947 met een schorsing van één maand zonder wedde vanwege zijn lidmaatschap van Jeugdopleiding, een door het VNV gecontroleerd vakverbond. Jan Gerits schrijft over deze periode: 'Tijdens de Tweede Wereldoorlog dachten heel wat intellectuele Vlamingen dat zij hun culturele betrachtingen eerder met de hulp van de Duitse bezetters dan met de verfranste Belgische regering, die de Vlaamse verzuchtingen systematisch tegenwerkte, zouden kunnen bereiken. Voor een dergelijke culturele collaboratie moesten zij na de oorlog vaak overdreven boeten.'¹⁴ Dat Gerits het bij deze gemeenplaats houdt, valt wellicht te begrijpen vanuit een bekommernis om deze *moeilijke tijd* niet terug naar boven te woelen.¹⁵ Een gelijkaardige

8 Interview, Rijkvorsel, 5 maart 2012. Onze getuigen contrasteerden hem met zijn collega 'Tuur Boem', die de gewoonte had met allerhande voorwerpen naar het hoofd van leerlingen te gooien. Hij scheen bovendien goed te kunnen mikken.

9 Interview, 5 maart 2012.

10 Provinciale Archief van Antwerpen (verder PAA), 'Tuchtactie – Epuratie onderwijzend personeel' (verder 'Tuchtactie') doos nr. 5814 (PA 591/33), Provinciebestuur van Antwerpen: aanmerkingen en voorstel van het kabinet, 11 juli 1947. Veiligheid van den Staat: inlichtingen nopens Heidendal, Joannes, 20 juni 1945.

11 H. Jaspers, 'Felix Heidendal biograaf van onze Vlaamse groten, delver van oud volksgoed', *Jeugdlectuur* (s.d. [knipsel, waarschijnlijk 1955]).

12 *Ibidem*.

13 F. Heidendal, *Programma-reform, gezien van uit het standpunt der Lagere School* (Antwerpen 1936).

14 J. Gerits, 'Felix Heidendal', *Limburgse monografieën*, 15:3 (2004) 26.

15 *Ibidem*, 40.

terughoudendheid om in te gaan op collaboratie en repressie vonden we terug in Cyriel Verbists heemkundig werk over *Rijkevorsel 1940–1945*, waarin de gebeurtenissen uit de oorlog dag per dag worden weergegeven, maar over de straatrepressie met geen woord wordt gerept.¹⁶ Hoewel deze aarzeling begrijpelijk is vanuit persoonlijk oogpunt, valt ze historisch gezien moeilijk te verantwoorden. De geschiedenis van de heemkunde is immers onlosmakelijk verbonden met het verhaal van collaboratie en repressie. Verderop in het artikel zullen we dan ook meer aandacht besteden aan deze periode.

Heidendals moeilijke positie blijkt uit het feit dat zijn eerste naoorlogse publicatie onder een pseudoniem schreef.¹⁷ Hoewel hij het diploma van rijksinspecteur voor het lager en buitengewoon onderwijs al in 1943 had behaald, werd hij pas in 1950 benoemd tot rijksinspecteur in het kanton Maaseik. Volgens Jan Gerits moest hoofdinspecteur J. Kenis persoonlijk tussenkomen om zijn benoeming mogelijk te maken. Heidendal verhuisde na zijn aanstelling tot inspecteur naar Lanklaar, waar hij tot het einde van zijn leven zou blijven wonen. In Limburg zette hij zich in het bijzonder in voor kinderen met leerproblemen en mentaal gehandicapten. Hij was medeoprichter van de vrije gesubsidieerde cursus voor *remedial teaching*, een opleidingsvorm die een individuele en gestructureerde benadering van leerlingen met leerproblemen beoogde. Van 1966 tot 1981 was Heidendal ondervoorzitter van het jeugdbeschermingscomité van Tongeren. Hij was daarnaast ook medeoprichter van BEWEL, de beschermde werkplaatsen voor gehandicapten in Limburg en van de Dienst Spraaktherapie. Samen met Willem Sangers was hij in 1958 ook betrokken bij het opzetten van een project ten voordele van de kinderen van woonwagenbewoners.¹⁸ Na de oorlog nam Heidendals activiteit op heemkundig gebied niet af, maar zijn pedagogische en heemkundige activiteiten hield hij meer gescheiden. In de jaren 1940 schreef hij enkele losse brochures over

16 C. Verbist, *Rijkevorsel 1940–1945* (Rijkevorsel 1978).

17 F. Waterhoef [F. Heidendal], *Moedertaal als denkschool* (Torhout 1946).

18 J. Gerits, 'Felix Heidendal', 16–18, 40.

Als inspecteur in een schooltje in Maaseik, naar aanleiding van de uitreiking van een ereteken (ongedateerd). Geen copyright gemarkeerd. [privé-archief familie Heidendal]

diverse onderwerpen als stellen, rekenen en het gezinsleven. Samen met inspecteur Henri Calsius gaf hij in 1957 het driedelig didactisch werk *Die doet dat zo!* uit; in 1962 verzorgde hij mee het handboek *Oefen mee*. Hij was ook actief als auteur van kinderboeken. Zo bundelde hij in de jaren vijftig een reeks verhalen onder de titels *Rond het turfvuur* (1952) en *Sprookjes uit het land van de glazen bergen* (1953); in 1963 verscheen *Kobe knapt het op, en andere Kempense sprookjes*, in 1965 gevolgd door de verzameling *Van de magere, de Dikke en de Domme, en andere Kempense sprookjes* en de vierdelige bundel *Lente-, zomer-, herfst- en wintersprookjes*. Al deze verhalen waren bedoeld voor kinderen van negen tot elf jaar.¹⁹

19 *Ibidem*, 20–22.

Halverwege de jaren 1950 werd Heidendals aandacht getrokken door een nieuwe opvoedkundige notie: creativiteit. Dit begrip kwam overwaaien uit de VS, waar het vanaf 1950 op een grote wetenschappelijke interesse kon rekenen. Hoewel het nauw aanleunde bij oudere onderwijskundige noties zoals verbeelding, expressie, zelfwerkzaamheid, was het begrip creativiteit nieuw: het woord kwam vóór de Tweede Wereldoorlog niet voor in het algemeen taalgebruik. In 1956 wijdde Heidendal een eerste artikel aan het thema en in 1959 publiceerde hij een brochure over 'Expressie en Kreativiteit in onderwijs en opvoeding.' Daarmee was hij binnen de Vlaamse onderwijswereld één van de eersten om specifiek over dit thema te schrijven. Gedurende de jaren 1960 en 1970 bleef Heidendal regelmatig schrijven over het onderwerp. Zijn pensionering in 1969 maakte op dat gebied weinig verschil. Hij gaf er ook lezingen over en was betrokken bij het organiseren van colloquia en vakantiecursussen over het thema, onder andere voor de stichting Lodewijk De Raet²⁰ en voor het bilateraal *Belgisch-Nederlands Cultureel Akkoord*, waarvan hij tussen 1966 en 1974 de vakantiecursussen voor Belgische leerkrachten in Amsterdam leidde. Hoewel de twee thema's zelden samen genoemd worden, waren heemkunde en creativiteit de twee grote begrippen waarrond Heidendals pedagogische werken draaiden – hijzelf scheen tussen de twee geen enkel contrast te zien. Het is dit interessante gegeven dat initieel onze interesse wekte voor de figuur van Heidendal en dat we in de rest van dit artikel verder zullen uitwerken.

20 De Stichting Lodewijk de Raet is een pluralistische vormingsinstelling die werd opgericht in 1952 met als doelstelling het versterken van de mondigheid en de participatie van de burger in Vlaanderen.

Het leerplan van 1936: asperges vs. savooien

In de Belgische onderwijsgeschiedenis is het jaar 1936 van cruciaal belang. Het leerplan, dat op 13 mei van dat jaar werd goedgekeurd, vormde op papier een grote breuk met het onderwijsprogramma van 1922. De innovatie was bedoeld om meer dynamiek te geven aan het te encyclopedisch en intellectualistisch geachte Belgische onderwijs. Heidendal was niet betrokken bij het opstellen van het leerplan, maar speelde wel een actieve rol in de promotie ervan. Net als de opstellers van het leerplan, bepleitte hij de omschakeling van een luister- naar een doeschool:

*[...] door verdieping en concentratie in de hoofvakken, door beperking der leerstof, door 't uitschakelen van alle woordenonderwijs, door het invoeren van meer activiteit en psychologische tegemoetkoming [...] kan het niet anders of ons toekomstig onderwijs moet een betonvast vormend karakter dragen.*²¹

21 Heidendal, *Programma-reform*, 18.

Heidendal betitelde het oude leerplan als 'te uitgebreid', 'te vaag' en 'te algemeen' en stelde dat de leerstof in het algemeen 'duchtig naar omlaag' diende te worden geschroefd. Een overdreven intellectualistisch onderwijs zou immers enkel leiden tot 'opdrijven boven 't normale uit'. Zo'n 'culture à serre chaude', stelde Heidendal, was onwenselijk voor het kind: 'beter dan deze aspergegroeï, de hoogte in, is wel de savooi-kultuur, in de diepte en in de breedte.'²²

22 Heidendal, *Programma-reform*, 6–7.

Het nieuwe leerplan ging uit van de meest vooruitstrevende theorieën op het gebied van kinderpsychologie en pedagogiek, in het bijzonder die van de bekende pedagoog Ovide Decroly en zijn globalisatiemethode. De materie moest een concentratie vormen van gegevens die globaal werden waargenomen door het kind en zijn interesse opwekten, wat concreet wilde zeggen dat de traditionele vakkenindeling moest verlaten worden: in het kader van *milieustudie* zouden de vakinhouden systematisch rond de zogenaamde belangstellingscentra geconcentreerd worden. Ook voor Heidendal had het vakkensysteem afgedaan, omdat het in zijn ogen strijdig was met 'den natuurlijke ontwikkelingsgang van den kindergeest'.²³ In de nieuwe ordening zou de inhoud van de leerstof door de omgeving bepaald worden.

Voor haar propagandisten was het nieuwe leerplan het culminatiepunt van een streven naar onderwijsvernieuwing dat in beperkte kring in de jaren vóór de Eerste Wereldoorlog de kop had opgestoken. Desondanks werd de uitwerking van het nieuwe leerplan geen succes: de concrete implementatie van het leerplan verliep erg moeizaam, de dagelijkse onderwijspraktijk wijzigde nauwelijks en vanaf 1940, na het uitbreken van de oorlog, vielen de vernieuwingspogingen helemaal stil. De milieustudie, die op papier tot basisprincipe van het onderwijs was gepromoveerd, verwerd al gauw tot een occasioneel beoefende techniek. Marc Depaepe en Frank Simon halen hiervoor verschillende redenen aan: spanningen tussen de politieke verantwoordelijken, politieke instabiliteit, het matige enthousiasme van de leerkrachten, het gebrek aan voorbereiding in de normaalscholen. Eén van de grootste hinderpalen bleek echter het verzet van de centrale instanties van het katholiek lager onderwijs. Milieustudie, zoals het geconcipieerd was door de vrijzinnige Decroly, was voor hen onaanvaardbaar.²⁴ De katholieke kapittelden Decroly's opvattingen als materialistisch, omdat hij het gevoels- en vooral godsdienstig leven van het kind buiten beschouwing liet. Zij lanceerden daarom zelf een programma, waarin het transcendentale en godsdienstige aspect beklemtoond werd: milieustudie werd omgedoopt tot werkelijkheidsonderricht, de 'kennis van de ongedeelde werkelijkheid van het leven'.²⁵

Binnen dit werkelijkheidsonderricht zou heemkunde dan wijzen op de band met de omgeving, met 'huis en hof (*het* heem), geboorte- of woonstreek (*de* heem), volksaard en traditie.' Het bijbrengen van kennis van en het binden aan de heem kon dan benut worden om kinderen waardering bij te brengen voor de organische eenheid van natuur en cultuur. Die zou duidelijk merkbaar zijn in de directe omgeving en zijn culminatiepunt vinden in de 'bovennatuur.' Op die manier beschouwd werd heemkunde een 'plechtanker tegen afdrijven' en 'een natuurlijk tegengif tegen de feitencultuur en eenzijdige beschouwing der geschiedenis'.²⁶

In de praktijk bleek het onderscheid tussen milieustudie, heem- en werkelijkheidskunde niet altijd even duidelijk. In de *Paedagogische Encyclopaedie* van de progressieve opvoedkundigen Verheyen en Casimir (1939) worden heemkunde, *Heimatkunde* en milieustudie als synoniemen behandeld en ook Heidendal omschreef zijn pedagogische brochure *Hoe bestudeer ik mijn dorp* in 1939 als een *proeve van milieustudie*. Een paar jaar later bleek de kloof tussen de begrippen echter uitgediept. 'Tegenover het levensbeeld dat de heem ons bieden kan, beschouwd in haar volle totaliteit, is er geen evenwaardig gelijken te plaatsen,' heet het in Heidendals *Leidraad voor heemkunde* uit 1941.²⁷

Deze toenemende nadruk op heemkunde liep gelijk met de toenemende

23 Heidendal, *Programma-reform*, 24.

24 F. Simon, 'De pedagogisering van de massa', in: R. Gobin en W. Spriet (red.) *De massa in verleiding. De jaren dertig in België* (Brussel 1994) 179–184; M. Depaepe, 'L'enseignement primaire', in: D. Grootaers (red.) *Histoire de l'enseignement en Belgique* (Brussel 1998) 165.

25 'Werkelijkheidsonderricht', in: V. D'Espallier (red.) *Katholieke encyclopaedie voor opvoeding en onderwijs* (Brussel 1952) 797.

26 'Heemkunde', in: *Katholieke encyclopaedie*, 246.

27 Heidendal, *Leidraad voor heemkunde* (Torhout 1941) 15.

integratie van de heemkundige kringen in Vlaanderen. In 1935 werd in het schoolkanton Kapellen het plan opgevat om voor elke gemeente een plaatselijke geschiedenis te schrijven voor schoolgebruik. De initiatiefnemers waren inspecteur Leo Michielsens, journalist dr. K.C. Peeters en atheneumleraar dr. Edmond Tieleman. In november 1938, nadat de werken waren gedrukt, werden de schrijvers ervan bijeengeroepen en werd er voorgesteld een heemkundige kring te stichten die de plaatselijke afdelingen zou overkoepelen. Dat werd de heemkundige kring Polder en Kempen, gesticht op 26 december 1938.²⁸ Vanaf 1936 verscheen ook het blad *Onze Kempen. Katholiek tijdschrift voor Kempische Heimatkunde*, onder redactie van onder andere Jozef Simons en Remi Sterkens. Of Heidendal iets te maken had met het initiatief van het schoolkanton Kapellen is ons niet bekend; wel schreef hij minstens één bijdrage voor het tijdschrift *Onze Kempen*.²⁹ In 1928 heeft Heidendal hij mee de basis gelegd voor *Hoogstratens Oudheidkundige Kring*, die sinds 1933 de uitgave van het *Tijdschrift voor geschiedenis, oudheidkunde, kunst en folklore* verzorgde. Het was in dat tijdschrift dat Heidendal in 1937 zijn eerste heemkundige bijdrage schreef.³⁰

28 Van Hecke, *Verbond voor Heemkunde*, 75–76.

29 F. Heidendal, 'In memoriam Vader Sterkens', *Onze Kempen* 2 (1937) 112–115.

30 J. Gerits, 'Felix Heidendal', 26–30.

Heemkunde op de schoolbanken

'Heel die heemkunde was opgevat als een beveiligingsmiddel, want als de mens losraakt van zijn wortels, dan gaat hij dood', zei Jozef Van Overstraeten in de jaren 1960 tijdens een interview.³¹ Ook voor Heidendal was heemkunde gekoppeld aan duidelijke pedagogische en ideologische doelstellingen, die – niet geheel verrassend – nauw verbonden waren met die van de katholieke pedagogiek.

31 J. Florquin, *Ten huize van...* 5 (Leuven 1969) 279.

De uitgangspunten van die pedagogiek komen onder andere tot uiting in het *Vlaamsch Opvoedkundig Tijdschrift*, dat uitgegeven werd door Frans De Hovre – een van Heidendals lesgevers in Hoger Instituut voor Opvoedkunde – en waarvoor ook Heidendal een aantal bijdragen schreef. Marc Depaepe schrijft daarover het volgende, in een artikel over de gelijkenissen en de verschillen tussen de Vlaams-katholieke pedagogiek en de nationaal-socialistische opvoedingsleer:

*Zoals dat bij elke normatief-dogmatische benadering het geval is, lag het uitgangspunt van de katholieke pedagogische theorie evenals van de zogenaamde Nieuwe-Ordepedagogieken in een niet-geproblematiseerde levensbeschouwing of ideologie; deze fungeerde als een soort archimedisch punt van waaruit de wereld kon worden doorzien en bewogen. Ze leverde een stevig normatief kader dat als houvast dienst deed en van waaruit concrete en, zo leek het, altijd en universeel geldende regels voor het praktische opvoedingsgedrag konden worden afgeleid.*³²

Toch was dit normatief kader minder vanzelfsprekend dan het leek. Het interbellum werd niet alleen gekenmerkt door een toenemende spanning tussen verschillende, tegenstrijdige ideologieën, maar ook door snelle sociale veranderingen. In de Kempen ging het daarbij niet alleen om de verbetering van het transport en het toenemende contact met de steden, maar ook om ontwikkelingen in de landbouw die een snelle economische ontwikkeling van de streek met zich meebrachten. Historicus Marnix Beyen verwees eerder al naar het traumatische karakter van de economische en sociale omwentelingen vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw. 'Door de snelle industrialisering en de daarmee gepaard gaande massificatie en democratisering', schrijft hij, 'werden

32 M. Depaepe, 'De vlaams-katholieke pedagogiek en de nationaal-socialistische opvoedingsleer', in: M. Depaepe en D. Martin (red.), *De Tweede Wereldoorlog als factor in de onderwijs-geschiedenis* (Brussel 1997) 80.

traditionele verbanden in een nooit gezien tempo uit elkaar gerukt.' Die voortschrijdende ontbinding kon alleen gecompenseerd worden door het veronderstellen van een reële en onverbreekbare keten tussen de geslachten, een transhistorische identiteit, die niet zelden een biologische en raciale connotatie meekreeg. De 'eeuwige natie' leek daarmee een uitgelezen antwoord te bieden op de vraag naar houvast in een snel veranderende en seculariserende wereld.³³

Hoewel het discours van de katholieke pedagogiek doorspekt was met ideeën over *organische eenheid* en *eeuwige waarden*, was er een intense ideologische activiteit nodig om deze eeuwig waarden te handhaven. In Heidendals teksten is deze activiteit goed zichtbaar op de plaatsen waar hij een onderwijs op basis van heemkunde verdedigt tegenover het burgerlijke humaniora-ideaal, dat principieel grensoverschrijdend was. Dat 'de echte aanschouwing tevens heemkundig moet zijn', moest niet alleen op maatschappelijk, maar ook op kinderpsychologische gronden gelegitimeerd worden. Alleen zo kon de keuze voor een Vlaamsgezind en katholiek onderwijs als natuurlijk en vanzelfsprekend voorgesteld worden:

Het overhevelen van een vreemde kultuur bij middel van een oneigene taal op kinderen losgerukt uit hun natuurlijk heemkundig levensmidden is gedoemd om te mislukken [...] omdat de vreemdheid van het aangeboden [...] eerder verwoestend dan bevruchtend op het kinderverstand inwerkt. [...] Een treffend bewijs vindt men in het failiet van een denationaliseerend onderwijs zooals wij dit kennen te Brussel en op de taalgrens. [...] In een denationaliseerend midden zou diensvolgens wel de een of andere concentratievorm in 't onderwijs mogelijk zijn (denk hier vrij aan de centres d'intérêt van Decroly); een heemkunde zou er niet kunnen tieren, niet alleen omdat de geest en de opvoedende waarde ervan vloeken tegen dergelijke ontaarding, maar tevens om zuiver psychologische motieven in het leerproces.³⁴

Om de zogenaamde natuurlijkheid van volk en religie aan te tonen, moest de onderwijzer ook teruggrijpen op de geschiedenis. De leerlingen moesten doordrongen worden van 'het gevoel van continuïteit, de zin voor traditie'.

'Onder de groote verbanden die gezamenlijk het sociaal organisme uitmaken', heet het in Heidendals *Leidraad voor Heemkunde*, 'is het nationale, het volksverband het oorspronkelijkste en ook het meest vitale daar het door de natuur zelf wordt voorbereid.'³⁵ Het was daarom van belang de geschiedenis zo te brengen dat de leerlingen het besef meekregen deel uit te maken van de stroom van de geschiedenis. Zo moesten ze niet alleen meer te weten komen over bijvoorbeeld de Franken, maar ook leren aanvoelen dat zij zelf de afstammelingen waren van dat volk. Lokale sagen en legenden waren dan weer belangrijk omdat ze het kind in contact brachten met 'bepaalde geesteshoudingen onzer voorouders, die op het karakter een eigen stempel hebben gedrukt.'³⁶

Uiteindelijk was duidelijk dat eenieder die in de 'Kempischen heigrond' doorgroef eenmaal moest uitkomen 'op een ader die van Rome komt'. Niet alleen het volksverband, maar ook de godsdienst werden daarmee verankerd in de geschiedenis:

[...] doorheen dit alles zal het de kinderen toch duidelijk geworden zijn dat de godsdienst de groote werkelijkheid is van waaruit voor onze voorouders de groote levensvragen hun oplossing kregen. Evenals de

33 M. Beyen, 'Op wacht bij het erf. Jeugdbewegingen en historisch besef in Vlaanderen, 1920–1965', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 8 (2001), 34.

34 Heidendal, *Leidraad*, 15.

35 *Ibidem*, 29.

36 F. Heidendal, *Hoe bestudeer ik mijn dorp?* (Torhout 1939) 29.

*kapel midden in het gehucht staat, zoo bevindt de godsdienst zich midden in het leven. Dat was vroeger zoo, heden nog is het waar en dit zal zoo blijven, want wat den last van de geschiedenis gedragen heeft moet in de natuur en de bestemming van den mensch geworteld zijn.*³⁷

37 Heidendal, *Leidraad*, 90.

Het bijbrengen van religieus gevoel en volksverbondenheid moest steeds centraal blijven staan in de lessen: zo mocht de periode van de *Oude Belgen* wel levendig aangebracht worden ('door middel van een schets of op de zandtafel en het aanbrengen van oude legendes'), maar kon ze niet als doel op zichzelf staan. De heidense periode was immers bedoeld als contrast om de periode van de kerstening schriller te doen afsteken: 'Wij waardeeren immers dan maar het geloof, wanneer we ons een oogenblik kunnen indenken wat we er zonder zouden zijn.' Om dezelfde reden stelde Heidendal voor om de vaderlandse geschiedenis op te delen in drie grote perioden: 'de heidensch-nomadische tijden', de 'nederzetting-stichting en bebouwing' onder de Franken en 'de kerstening onzer gewesten'.³⁸ Deze opvatting lag overigens helemaal in de lijn van het volkskundig onderzoek uit die tijd, waarin een rechtstreekse continuïteit verondersteld werd met onze Germaanse voorouders. Hedendaagse cultuurverschillen konden daarbij probleemloos teruggebracht worden tot die voorhistorische wortels.

38 F. Heidendal, 'Waarde en grenzen van de heemgeschiedenis in de lagere school', *Vlaamsch Opvoedkundig Tijdschrift* 1-2 (1941) 104.

Blinde vlekken

'De werkelijkheid dient geselectieerd, geordend, verdeeld', schreef Heidendal in *Leidraad voor heemkunde*, 'in horizontale en overlangsche sneden die heemkundig en kinderpsychologisch juist zijn aangepast'.³⁹ In de praktijk was het ordenen en verdelen in de eerste plaats nodig om het Germaanse en katholieke element als oerelementen van de eigen volksaard te kunnen voorstellen. Deze visie op de geschiedenis creëerde een aantal

39 Heidendal, *Hoe bestudeer ik mijn dorp?*, 7.

De vaartdijk in Rijkevorsel, datum onbekend. [heemkundige kring Rijkevorsel]

blinde vlekken. Zo moest de folklore, die in Heidendals opzet een cruciale rol speelde, zo geselecteerd worden dat ze opvoedkundig verantwoord bleef:

Het mag niet beneden onze waardigheid liggen neer te buigen voor die spontane uitingen der volksziel, voor dit 'bezonden kultuurgoed' om het met Spamer te zeggen, tenzij men botsen zou op een 'te lage bezondenheid' die ons voert naar de onderwereld van heksen, spoken, kwakzalvers, overlezers en zoo verder. Deze wereld hoort in dit opzet niet thuis.⁴⁰

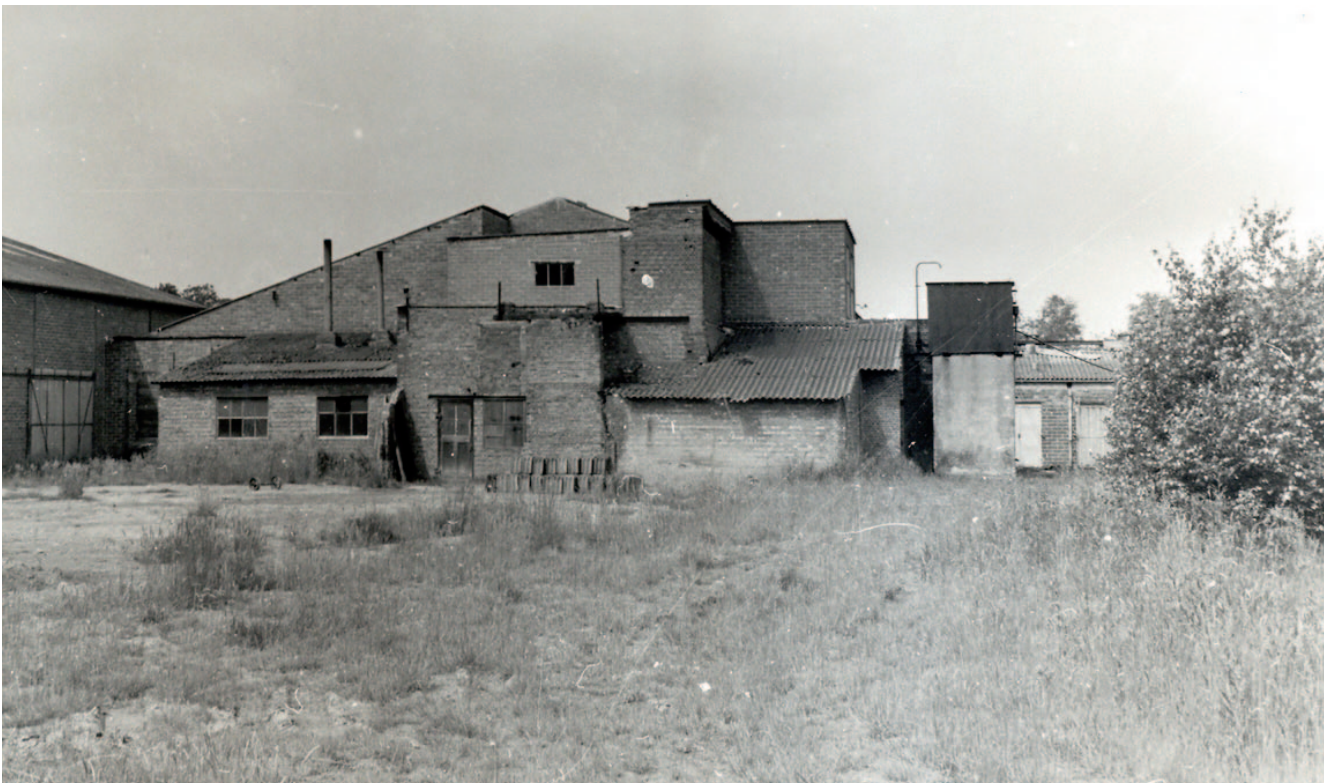
De Romeinse overheersing werd door Heidendal dan weer getypeerd als een overval: de lezer kreeg het advies die periode helemaal niet te bespreken. 'De inzijpeling hunner cultuur kunnen wij hierbij niet betrekken', schreef hij, 'omdat zij abrupt de natuur-historische evolutioneele lijn komt breken en de leerlingen in betrekking brengt met een beschaving die voor een kinderverstand van 9 jaar onbereikbaar is.'⁴¹ Ook meer recente historische gebeurtenissen konden het beeld onnodig vertroebelen. Op de vraag of het niet beter zou zijn om te vertrekken van de nabije geschiedenis, 'daar de litteekens der jongste tijden menigvuldiger zijn en ook tastbaarder', antwoordde Heidendal ontkennend:

Al kan dit beginsel ook methodisch juist toegepast worden, toch is kinderpsychologisch gesproken, het minst verledene niet altijd het meest bevattelijk. De oudste tijden zijn voor een kind eenvoudiger dan de meer recente met hun ingewikkelde economisch-sociale structuur. Het negeren van meestal het ons omringende [sic] is gemakkelijker dan het afzonderen van een bepaald aspect uit het geheel te meer nog voor het kind dat graag scherpe contrasten heeft.⁴²

40 *Ibidem*, 25–26. Wat hier onvermeld blijft, maar wellicht ook een rol speelde, is dat de volkstraditie ook een heleboel vulgaire en schunnige liederen en verhalen kende. Deze werden door de onderwijzer vakkundig buiten de school gehouden. Interview met Leo Pleysier, Rijkvorschel, 15 oktober 2013.

41 Heidendal, *Leidraad voor heemkunde*, 52–53.

42 Heidendal, *Hoe bestudeer ik mijn dorp?*, 40.

De steenbakkerij in de Klaterstraat te Gammel, datum onbekend [heemkundige kring Rijkvorschel]

In dit verhaal bleven niet enkel bepaalde tijdvakken, maar ook bepaalde sociale klassen onbesproken: terwijl de verwijzingen naar plattelandsleven, grond en boer in Heidendals teksten legio zijn, komen industrie, arbeiders of arbeidsmigratie amper aan bod. Men zou kunnen argumenteren dat de Kempen nog grotendeels agrarisch waren en dat de teksten dat weerspiegelen. Dat klopt slechts gedeeltelijk. In de jaren dertig woonde al meer dan de helft van de Belgen in steden en bijna een derde in agglomeraties van meer dan 50.000 inwoners. Geen twintig procent van de bevolking leefde nog in een dorp of gehucht van minder dan 2.000 inwoners.⁴³ Ook de Kempen waren volop aan het veranderen. Heidendals thuisbasis Rijkevorsel, bijvoorbeeld, was al sinds het begin van de twintigste eeuw geen louter landelijke gemeente meer. De verlenging van het kanaal Dessel-Turnhout tot Schoten in 1874 had in Rijkevorsel een toenemende industrialisatie mogelijk gemaakt. Langs de nieuwe waterweg werden verschillende steenfabrieken opgericht, die zoveel werkzoekenden aantrokken dat in 1905 een nieuwe parochie moest gesticht worden, waarvan de naam alleen al (Sint-Jozef, naar de patroonheilige van timmer- en werklieden) verwees naar de grote concentratie aan arbeiders. Het inwonertal steeg van 1.449 inwoners in 1846 naar 4.112 in 1910, waarvan minstens een kwart actief was als arbeider in de steenbakkerijen, het bouwbedrijf, de sigarennijverheid of de diamantslijperij.⁴⁴

Hoewel Heidendal deze gegevens wel vermeldt in zijn monografie *Rijkevorsel van vroeger tot heden*, blijven ze volledig achterwege in zijn pedagogische teksten, ook in de pagina's waarin heemkunde geïllustreerd wordt aan de hand

43 M. Reynebeau, 'Mensen zonder eigenschappen', in: *De massa in verleiding*, 14.

44 J. Smits, 'Bijdragen tot de geschiedenis van de Sint-Jozefparochie Rijkevorsel-Beerse', *Heemkundige Kring Rijkevorsel* (1980) 49–66; 'Rijkevorsel', *Inventaris onroerend erfgoed*, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/geheel/21662> (16 oktober 2013).

Rijkevorsel, de steenweg op Gammel. Links vooraan het huis van Felix Heidendal.
Datum onbekend [heemkundige kring Rijkevorsel]

van lokale voorbeelden. Zo worden de steenbakkerijen slechts één maal ter sprake gebracht in zijn pedagogische brochures: wanneer ze vermeld worden als vindplaats van voorhistorische fossielen. Het is moeilijk om deze blinde vlek niet te zien als een poging om de invloed van moderne technologie en het moderne stadsleven tegen te gaan.

Heemkunde was immers, in Heidendals woorden, een 'schutmiddel' tegen 'àl te nieuwe of àl te vreemde vormen welke niet met den eigen aard strooken'⁴⁵ en uit teksten van heemkundigen blijkt duidelijk dat de moderniteit *an sich* onverenigbaar werd geacht met de 'diepere karaktertrekken van het Kempisch volk'. Dat is althans wat Remi Sterkens, Heidendals dorpsgenoot, liet verstaan in een artikel over over 'De bewoners der Antwerpsche Kempen':

*De nieuwe landbouwtechniek met kunstmest en machines, de invloed van de Kempische koolmijnen, de industriele bedrijvigheid langs de kanalen, de diamantslijperijen, die vanuit Antwerpen tot de kleinste Kempische dorpen zijn doorgedrongen, de vele – meestal stedelijke – toeristen die 's Zomers de Kempen bezoeken, de autobussen die langs breede asphaltwegen de meest afgezonderde heiboeren op een minimum van tijd naar de stad voeren en andere factoren meer, dreigen het oorspronkelijk karakter van dit gewest aan te tasten. Toch is er nog veel van het oude bewaard gebleven en bestaat de verandering meestal in het uitwendige. De geest en de diepere karaktertrekken van het Kempisch volk zijn gelukkig nog grootendeels gaaf gebleven.*⁴⁶

In deze sterk in de verf gezette tegenstelling stad – platteland vinden we ook de interne contradicties van het heemkundige verhaal terug. Enerzijds werd het stadsleven verondersteld niet te passen bij het karakter van de Kempenaar. 'De Kempenaar is gelukkig en tevreden met zijn lot, het grof geld verdienen kan hem niet verleiden zijn heide te verlaten', schreef Remi Sterkens.⁴⁷ Anderzijds bleek de stad toch een grotere aantrekkingskracht te hebben dan de heemkundige wilde toegeven: er moest immers regelmatig gewaarschuwd worden voor haar verlokkingen. Zo sprak Heidendal zijn afkeuring uit van 'wandelende joden' die 'zich overal en nergens thuis gevoelen en steeds het geluk zoeken dat zij nooit zullen vinden'⁴⁸ en van 'de snob die zich schaamt over zijn dorperheem en die zich zonder zweem van heimwee laat opsloppen door de cosmopolitische grootstad'. Nochtans hoefde 'ingroei in bredere levenskringen' geen probleem te zijn, zolang den 'buitenmensch' zijn eigen aard bleef behouden, en terugkeerde naar het land, 'niet alleen om er uit te rusten maar ook om er nieuwe werkrachten te putten'.⁴⁹ Die 'plicht' van intellectuelen werd door Heidendal nog duidelijker beschreven in zijn In Memoriam voor 'Vader Sterkens':

*'In die dagen heeft Vader Sterkens als kultuurmensch, dadelijk zijn plicht begrepen. Hij begroef zich niet midden in de boeken, maar bleef te midden van zijn volk staan. [...] 'k Hoor hem in de naoorlogse jaren den boerenstiel nog verdedigen tegen de voortdurende uitwijking naar de stad. "Liever 'nen boer in 't vierkant, dan "misère en redingote!"*⁵⁰

Zoals Marc Reynebeau aanhaalt in het boek *De massa in verleiding*, 'zijn het niet de blote feiten of cijfers zelf die mensen tot handelen brengen, wel de manier waarop ze die ervaren, percipiëren en waarderen'.⁵¹ Het is duidelijk dat de voortschrijdende techniek door auteurs als Sterkens en Heidendal

45 Heidendal, *Leidraad voor heemkunde*, 63.

46 R. Sterkens, 'De bewoners der Antwerpsche Kempen', in: A. De Vries en P. Mertens (red.), *De Nederlandsche volkskarakters* (Kampen 1938) 403.

47 Sterkens, 'De bewoners der Antwerpsche Kempen', 404.

48 De 'wandelende jood' verwijst hier niet naar joden in letterlijke zin, maar naar allerlei 'ontwortelden' in het algemeen.

49 Heidendal, *Leidraad*, 63.

50 Heidendal, 'In memoriam', 113–114. Heidendal gebruikt de benaming 'Vader Sterkens' in zijn tekst, waarmee hij verwees naar Jan-Baptist Sterkens (1856–1937), gemeentesecretaris van Rijkevorsel en in 1921 voor de katholieken verkozen tot provincieraadslid. Hij was van 1922 tot 1925 bestendig afgevaardigde en daarna secretaris van de provincieraad tot aan zijn afscheid van de politiek in 1932. Zie: H. Van Herck, 'Jan Baptist Sterkens (1856–1937)', *ODIS - Database Intermediary Structures Flanders*. Record no. 49824. 26 april 2005, laatst gemodificeerd 24 oktober 2007. <http://www.odis.be> (5 november 2013).

51 Reynebeau, 'Mensen zonder eigenschappen', 14.

negatief gewaardeerd werd. Waarom dit zo was, kan ons inziens best begrepen worden als we uitgaan van Henk De Smaeles stelling dat de identificatie van Vlaanderen met een 'conservatieve, gereserveerde houding tegenover de moderne wereld' niet zozeer een cognitief als wel een affectief gemotiveerde keuze was. 'Vlaanderen was conservatief', schrijft De Smaele in zijn proefschrift *Rechts Vlaanderen*, 'niet [...] omdat de druk van de clerus en de grootgrondbezitters er zo groot was, niet omdat de verlichte denkbeelden er niet konden doordringen wegens de taalbarrière, niet omdat het volk er afgestompt was door de armoede, niet omdat het verleden er zwaarder woog, maar omdat Vlaanderen zich afzette tegen de grootstedelijke en industriële cultuur, een cultuur die als vijandig werd ervaren [...] Wie zich met Vlaanderen identificeerde, moest zich met de Vlaamse boer identificeren.'⁵²

Deze identificatie groeide geleidelijk doorheen de negentiende eeuw en zette zich door tijdens de eerste helft van de twintigste. Ze ging gepaard met het ophemelen van de streektaal en het afwijzen van intellectualisme. Bevolkingsgroepen die niet aan het ideaalbeeld van de landbouwer voldeden, werden in zekere zin 'onzichtbaar' gemaakt door heemkundigen, die daarmee een beeld schiepen van het Vlaamse platteland waarin elke vorm van conflict of spanning uitgegomd was. Nochtans waren die spanningen er wel degelijk: in de Kempische heimatliteratuur wordt er met geen woord over gerept, maar meer recente literaire werken getuigen er soms van. Zo vinden we allusies op sociale spanningen binnen Rijkevorsel terug in een roman als *Dieperik*, geschreven door Leo Pleysier (1945), die woont en werkt in Rijkevorsel en die, net als Heidendal, actief was als onderwijzer aan de gemeenteschool. Hij vertelde ons in een interview dat er tot ver in de jaren 1950 een denkbeeldige lijn door Rijkevorsel liep, die het dorp haast in twee deelde. Aan de ene kant woonden de boeren en aan de andere kant de arbeiders. Beide groepen wilde zo min mogelijk met elkaar te maken hebben; vooral de boeren voelden zich verheven boven de arbeiders.⁵³

'Le coeur y est!'

Hoewel heemkunde een bewust behoudsgezind project was – een

52 Henk De Smaele, *Rechts Vlaanderen. Religie en stemgedrag in negentiende-eeuws België* (Leuven 2009) 402.

53 Interview met Leo Pleysier, Rijkevorsel, 15 oktober 2013. Ook over de mengeling van fascinatie en afkeer die lokale bevolking ervoer tegenover de stad wist Pleysier merkwaardige anekdotes te leveren. Zo bleek de uitdrukking 'ik ga naar de stad' zoveel te betekenen als: 'ik ga naar de hoeren'.

Heidendal met zijn klas voor de Sint-Willibrorduskerk in Rijkevorsel. Datum onbekend, wellicht tussen 1940 en september 1944. [heemkundige kring Rijkevorsel]

'schutmiddel' tegen 'al te nieuwe vormen' – ging dat niet noodzakelijk gepaard met een traditionele opvoedingsmethode. Integendeel, zoals we gezien hebben, was Heidendal een enthousiast voorstander van de vernieuwingen van het leerplan van 1936: hij koppelde zijn enthousiasme voor heemkunde aan een actieve en dynamische manier van lesgeven. Zo was hij een groot voorstander van het *spontaneiteitsbeginsel*: 'het zal uit zijn met die opstellen waarbij de leerlingen niets konden uitdrukken omdat dit materiaal onderstelt dat niet aanwezig was en alle persoonlijke vormgeving uitgesloten was daar de gedachten en het kleed van buitenaf werden toegeschoven'. Het spontaneiteitsbeginsel, zo schreef Heidendal, startte van binnenuit; sloot aan bij de kinder- en volksziel. De ervaring leerde hem dat de klas daardoor een ware transformatie onderging: 'De leerlingen veranderen zichtbaar, ze houden van de les, hun houding wordt veel hartelijker, veel expansiever, veel inniger. Er is arbeidslust, toewijding, spier en zenuw, met een woord: "le coeur y est!"'⁵⁴

54 Heidendal, *Leidraad*, 59.

Om deze toewijding te bekomen, maakte Heidendal niet alleen gebruik van heemkunde maar ook van methodes die waren overgenomen uit de Reformpedagogiek. Dit was een beweging die eind negentiende eeuw was ontstaan en een totale hervorming van het onderwijs als doel had. De reformpedagogiek ging ervan uit dat het kind van nature goed was en dat het een natuurlijke ontwikkeling kende die niet gestoord mocht worden. In de idealen van de reformpedagogiek moest dan ook het kind centraal staan in het onderwijs en niet de leerstof. De nadruk op overdreven intellectualisme werd afgewezen: handenarbeid, kunstzinnige activiteiten en lichamelijke vorming kregen een belangrijke rol toebedeeld. De term reformpedagogiek is afgeleid van het Duits, maar de beweging ontstond bijna gelijktijdig in verschillende Europese landen en de VS; de voortrekkers stonden met elkaar in contact via internationale conferenties en tijdschriften.⁵⁵

55 Zie hierover o.a. K. Brehony, 'From the particular to the general, the continuous to the discontinuous: progressive education revisited', *History of Education*, 30 (5 2001) 413–432; J. Oelkers *Reformpädagogik. Eine kritische Dogmengeschichte* (Weinheim/München 1996).

Krantenknipsels en boekbesprekingen uit Heidendals privéarchief tonen aan dat hij zich al in de jaren twintig en dertig interesseerde voor onderwijskundige experimenten uit de VS en dat hij met aandacht de publicaties van psychologen als Adler en Jung volgde. Heidendal stond hierin overigens niet alleen. Ook het verhaal van de latere oprichter van het openluchtmuseum Bokrijk, Jozef Weyns, toont aan dat heemkunde en onderwijsexperimenten elkaar niet noodzakelijk uitsloten. Weyns liep tijdens het interbellum school in de rijksnormaalschool te Lier (en was er later ook studiemeester), waar in die tijd een experiment in 'self-government' liep.⁵⁶ Deze nieuwe onderwijsmethoden, die een actievere inbreng van de leerling vereisten, waren nodig om het enthousiasme en de liefde voor eigen streek en vaderland aan te kweken. Om diezelfde reden had Heidendal ook veel aandacht voor emoties en affecten en stond hij niet afkerig tegenover het gebruik van dialect in de klas. Deze progressieve onderwijsmethoden vrijwaarden Heidendal noch Weyns van verdachtmakingen na de oorlog, integendeel misschien: ze kunnen het wantrouwen over mogelijke propaganda voor de vijand nog aangescherpt hebben. Ook het onderwijs in nazi-Duitsland maakte immers gebruik van een aantal – weliswaar selectief gekozen – methodes uit de Nieuwe Schoolbeweging, om dezelfde redenen.⁵⁷

56 M. Jacobs, 'Een doe-het-zelver in volkscultuur, met een leitmotiv', in: P. De Rynck, *Achter de Traditie. Op zoek naar een levend verleden. Leven en werk van Jozef Weyns* (Antwerpen 2008) 162–165.

57 M. Depaepe, 'De Tweede Wereldoorlog: spelbreker in een continu verhaal van pedagogisering?' in: M. Depaepe en D. Martin (red.), *De Tweede Wereldoorlog als factor in de onderwijsgeschiedenis. Verkenningen van een onderbelicht terrein in België* (Brussel 1997) 5–16.

De nasleep van de oorlog

Na de oorlog zaten onderwijzers die actief met heemkunde bezig waren op twee manieren in de hoek waar klappen vielen. Om te beginnen wekte elke interesse voor heemkunde het nodige wantrouwen op. De gelijkenis tussen heemkunde zoals het in Vlaanderen werd bedreven en de Duitse *Heimatkunde* was ook de overheden niet ontgaan. Het hielp daarbij niet dat ook het Vlaams

Nationaal Verbond, de belangrijkste pro-Duitse vereniging, cursussen heemkunde organiseerde en regelmatig over dit onderwerp publiceerde. Toen de overheid na de oorlog wilde optreden tegen ambtenaren die met de Nieuwe Orde hadden gesympathiseerd of gecollaboreerd, kwamen dan ook verschillende heemkundigen in het vizier.

Ook onderwijzers werden met de vinger gewezen. Bij de publieke opinie leefde de overtuiging dat zij waren tekortgeschoten tijdens de bezetting. De overheid leek die opinie te delen. In augustus 1945 beweerde eerste minister Achiel Van Acker zelfs dat de collaborateurs vooral onder de onderwijzers moesten gezocht worden: 'Parce que nous avons tous constaté que s'il y en a un certain nombre qui ont failli pendant la guerre, c'est surtout dans le corps enseignant que nous le trouvons.'⁵⁸ Onderwijzers namen uiteraard een delicate plaats in binnen de maatschappij. Niet alleen bevonden zij zich in een positie waarin zij kinderen konden beïnvloeden, bovendien bleef wat er achter de klasdeuren gebeurde aan het oog van de ouders onttrokken. Dat leidde al gauw tot bezorgdheid: maakte de leerkracht geen propaganda voor de vijand? Deze angst voor indoctrinatie leidde soms tot verdachtmakingen; de aanleiding daarvoor kon relatief klein zijn, zoals het aanleren van foute liederen of het bijwonen van een begrafenis van een oud-leerling die aan het Oostfront was gesneuveld.⁵⁹

Ook Heidendal kreeg met de repressie te maken, zowel de repressie van overheidswege als de volksrepressie. Die volksrepressie verliep in twee grote golven: de eerste vlak na de bevrijding, tussen september 1944 en november 1944, de tweede in mei 1945, toen de eerste overlevenden uit de concentratiekampen terugkwamen. Duizenden burgers werden toen zonder enige vorm van proces opgesloten en in kampen samengebracht, waarbij ze vaak ook werden mishandeld.⁶⁰ De details over Heidendal kunnen we opmaken uit het dossier 'Tuchtactie – Epuratie onderwijzend personeel' dat op zijn naam bewaard is gebleven in het Provinciale Archief van Antwerpen. Dit dossier, de weergave van een administratief onderzoek dat in 1945 werd geopend en pas in juli 1947 werd afgerond, toont nogmaals de complexiteit van de naoorlogse situatie aan. Van gerechtelijk strafbare feiten bleek geen sprake, zoals mag blijken uit het feit dat Heidendal vrij snel buiten vervolging werd gesteld door de krijgsauditeur te Turnhout. De procedure over een eventuele tuchtsanctie sleepte langer aan. Het provinciebestuur, dat moest beslissen over een eventuele tuchtsanctie, vatte de zaak als volgt samen:

Er bestaat voorzeker een ongunstige atmosfeer voor Heidendal. Men noemt hem een zwarte; de openbare opinie ging tegen hem te keer; vooraanstaanden der gemeente verklaren dat Heidendal de sympathie der bevolking heeft verloren. Hij is tweemaal opgeleid geworden. Er is een aanslag gepleegd op zijn woning. Verschillende kinderen welke onderhoord zijn geworden laten zich te zijnen nadele uit, maar als men dit alles materieel tot feiten wil synthetiseren, komt men tot weinig zaaks.⁶¹

Het opleiden ging gepaard met fysiek geweld en vernielingen, zoals blijkt uit het verslag van de rijkswacht over de gebeurtenissen in de nacht van 7 op 8 mei 1945: 'Ongeveer 300 tot 400 personen [...] dreef toen onderwijzer Heidendal voor zich uit. Ditmaal was het geroep en gehuil nog heviger en langs alle kanten werd er geroepen: "wij willen niet meer dat hij nog school doet." Ter wille van hunne persoonlijke veiligheid hebben wij beide personen in de rijkswachtkazerne ondergebracht.'⁶²

58 'Want we hebben allemaal geconstateerd dat, als een aantal mensen zijn tekortgeschoten tijdens de oorlog, het vooral onder de onderwijzers is dat we hen terugvinden.' [vertaling van de auteur].
'Parlementaire handelingen. Gewone zitting 1944–45' (Brussel, 1948), 660. Geciteerd in: L. Van Rompaey, *Strijd voor waardering: het COV van 1893 tot 1983* (Antwerpen 2003) 97. Van Rompaey voegt daaraan toe: 'Duidelijke cijfers over het aandeel van de onderwijzers in de collaboratie zijn niet voorhanden. Wel weten we dat in november 1946, toen het hoogtepunt van de vervolgingen achter de rug was, in totaal ongeveer 500 dossiers over onderwijzers en onderwijzeressen aan het ministerie van Openbaar Onderwijs werden bezorgd. [...] Minten vermeldde nog dat minister Herman Vos in 1946 in het parlement betoogde dat de dossiers van 2.066 leerkrachten op een totaal van 43.028 in lagere en bewaarscholen onderzocht werden. 728 kregen een disciplinaire straf, 485 werden uit hun functie ontzet. Eind 1947 hadden 293 van de ontslagen leerkrachten hun functies alweer opgenomen.'

59 *Ibidem*, 100.

60 Zie hierover L. Huyse en S. Dhondt, *Onverwerkt verleden. Collaboratie en repressie in België, 1942–1945* (Leuven, 1991); F. Seberechts, *Ieder zijn zwarte? Verzet, collaboratie, repressie* (Gent-Leuven) 1994 en L. Huyse en K. Hoflack, *Repressie. Na de Tweede Wereldoorlog*, in: *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse Beweging* (Tielt, 1998) 2588–2602.

61 Provinciale Archief van Antwerpen (verder PAA), 'Tuchtactie – Epuratie onderwijzend personeel' (verder 'Tuchtactie') doos nr. 5814 (PA 591/33), Provinciebestuur van Antwerpen: aanmerkingen en voorstel van het kabinet, 11 juli 1947.

62 PAA, 'Tuchtactie', PA 591/33, Afschrift rijkswacht: verslag eener buitengewone gebeurtenis voorgevallen te Rijkevorsel, 8 mei 1945.

Volgens Heidendal was de hetze te wijten aan zijn aanstelling tot secretaris van Winterhulp, die buiten het gemeentebestuur om verlopen was. Verschillende getuigen verklaarden echter dat hij contact had met de VNV en leden van Fabriekswacht. Tijdens een stemming in de gemeenteraad op 30 augustus 1945 werd de vraag gesteld of Heidendal zijn dienst mocht hervatten zonder schorsing. Vier leden stemden ja, vier stemden nee en drie onthielden zich. Toen er daarop gestemd werd over een eventuele schorsing van drie maanden, waren er opnieuw vier ja-stemmen, vier nee-stemmen en drie onthoudingen. Deze bizarre uitslag trok de aandacht van het provinciebestuur, die de gemeente aanmaande duidelijkheid te scheppen. Op 6 april 1946 besloot de gemeenteraad, ditmaal met een overtuigende meerderheid, dat Heidendal niets te verwijten viel. Het provinciebestuur was het daar echter niet mee eens en legde hem een schorsing op van één maand zonder wedde wegens zijn lidmaatschap van Jeugdopleiding, de pedagogische tak van de Unie voor Hand- en Geestesarbeiders, een door het VNV gecontroleerd vakverbond.⁶³ Zijn lidmaatschap werd als bewezen beschouwd omdat een bodefiche op zijn naam was teruggevonden. Er dient evenwel opgemerkt dat in de naburige gemeente Oud-Turnhout schooldirecteur Leo Op De Beeck (overigens ook een bekende heemkundige, samensteller van het boek *Volk der Kempen*) werd vrijgesproken, ondanks het terugvinden van een bodefiche. Op De Beeck en Heidendal beweerden beiden geen weet te hebben van een lidmaatschap.⁶⁴

Een zekere affiniteit met de onderwijskundige ideeën van de Nieuwe Orde is onmiskenbaar in Heidendals *Leidraad voor heemkunde* uit 1941.⁶⁵ Daarin geeft hij een positieve bespreking van het nationaal-socialistische opvoedingsproject en typeert hij de tijden als *hoopvol*; ook het taalgebruik, gelardeerd als het is met Duitse termen, geeft een indicatie van de invloedssfeer. Even duidelijk bleef Heidendal weg van de meer racistische aspecten van het nazistische gedachtegoed. Over het algemeen week hij daarmee niet af van de algemene teneur in de katholieke pedagogie van die tijd. Marc Depaepe constateerde in zijn analyse van het *Vlaamsch Opvoedkundig Tijdschrift* dat het fascistoïde opvoedingsdenken in zijn geheel een sterke aantrekkingskracht uitoefende op het katholieke. Bewondering was er voor de moederschapsideologie, de verbondenheid met volk en traditie en de wilsopvoeding. Bovendien keek men op naar de ideologische eenheid die het hele opvoedingswezen in Duitsland en in Italië karakteriseerde. De biologische typologieën van het nazisme, daarentegen, werden op afstand gehouden, omdat die het religieuze element in de opvoeding dreigden te overschaduwden.⁶⁶

Heidendals Vlaamsgezindheid wordt nergens in het dossier te berde gebracht – wellicht omdat die amper opviel in die context en tijd. Zijn intellectuele activiteiten, daarentegen, waren wel degelijk een factor in het dossier. Zo blijkt uit het dossier onder andere dat zijn contacten met Victor d'Espallier (1904–1975), een van de redacteurs van het *Vlaamsch Opvoedkundig Tijdschrift*, argwanend bekeken werden.⁶⁷ Maar vooral zijn interesse voor heemkunde, was een factor in het dossier. Tijdens een ondervraging door de gemeenteraadsliden van Rijkvorschel werd Heidendal gevraagd naar zijn abonnement op Jeugdopleiding en zijn contacten met de redactie van het tijdschrift. Er was immers een korte briefwisseling geweest. 'Het was een moeilijke tijd voor iemand die studeerde en vooral als men zich op de heemkunde toelagde moest men weten wat daarover verscheen,' argumenteerde Heidendal. 'Dat wil hoegenaamd niet zeggen dat men daarmee instemt. Integendeel, de studie welke ik maakte over heemkunde dateert van vóór den oorlog en [...] staat in strijd met de opvatting van Jeugdopleiding.'⁶⁸

63 PAA, 'Tuchtactie' doos nr. 5814 (PA 591/33), Provinciebestuur van Antwerpen: aanmerkingen en voorstel van het kabinet, 11 juli 1947. Het kan uit de bronnen niet met zekerheid opgemaakt worden of deze sanctie geïmplementeerd werd door het gemeentebestuur.

64 PAA, 'Tuchtactie', PA 591/33.

65 Heidendal, *Leidraad voor heemkunde*.

66 Depaepe, 'De Vlaams-katholieke pedagogiek', 95, 106

67 Dat Heidendals intellectualisme door sommige collega's en dorpsgenoten wantrouwend bekeken werd, wordt ook getuigd door zijn kinderen. Persoonlijke communicatie met G.A.K. Heidendal, 18 november 2013. PAA, 'Tuchtactie', PA 591/33, Provinciebestuur van Antwerpen – Aanmerkingen en voorstel van het kabinet 11 juli 1947; Verantwoording van mijn gedrag tijdens den oorlog, 30 mei 1947.

68 PAA, 'Tuchtactie', PA 591/33, Verantwoording van mijn gedrag tijdens den oorlog, 30 mei 1947.

Ook Heidendals nieuwerwetse manier van lesgeven wekte wantrouwen op. Had hij immers niet bij de kinderen geïnformeerd welke landen in oorlog waren en welke niet? 'Die vraag is heel normaal', antwoordde Heidendal, 'het is een vraag om leven te brengen in de kaart van Europa.' Had hij niet achter de prijs van boter gevraagd? – 'Ja, in rekenvraagstukken, om de kinderen zelf vraagstukken te leren maken.' Had hij met zijn benen gestampt toen hij de kinderen marsliederen aanleerde, net zoals de Duitsers deden? – 'Ik beken enkel stapliederen te hebben aangeleerd op de manier waarop stapliederen aangeleerd worden.'⁶⁹ Het lijkt er dus op dat de angst dat de leerkracht propaganda zou voeren voor de vijand, in Heidendals geval nog werd versterkt door zijn ongebruikelijk enthousiaste manier van lesgeven. Hoewel dat rechtstreeks voortging op de adviezen uit het leerplan van 1936, kon een dergelijk enthousiasme in een oorlogscontext wantrouwen oproepen.

Dat Heidendal inderdaad goed kon vertellen, blijkt uit het feit dat verschillende leerlingen die tegen hem getuigden nog levendig de details van zijn verhalen konden oproepen – over de wrede praktijken van de Russen, of over de manier waarop Duitse herdershonden Britse tanks wisten op te blazen. Of deze getuigenissen op waarheid berusten valt niet meer te achterhalen: Heidendal zelf wilde niet zeggen dat ze logen, maar verklaarde dat 'alles van die kinderen fantasie [is] geweest: het is onwaarheid zeggen, zonder bedoeling te liegen'.⁷⁰ Desondanks zullen we één getuigenis citeren, van een van Heidendals leerlingen die verklaarde:

In het schooljaar 1939–40 heb ik in de klas gezeten bij meester Heidendal. Hij legde aan de leerlingen uit dat wij wanneer wij onder het Dietsch bewind zullen staan, wij het veel beter zullen hebben. Nu was het een roezemoes van alles dooreen, maar dan zou alles één zijn.⁷¹

'De betekenis van Duitsch is niet Dietsch' antwoordde Heidendal, en hij ontkende ooit gezegd te hebben dat het nu een roezemoes was.⁷² Nochtans staat net die laatste opmerking erg dicht bij de opvattingen uit zijn geschreven teksten. De romantische zoektocht naar een verloren gewaande eenheid was inderdaad een van de kernelementen van Heidendals gedachtegoed. Ze zou het ook blijven na de oorlog.

Creativiteit: het redden van de ontwrichte persoonlijkheid

De klemtoon van dit artikel ligt op de rol van heemkunde in Heidendals werken – vandaar dat we slechts kort kunnen ingaan op de naoorlogse evolutie in Heidendals pedagogische opvattingen. Nochtans vonden hierin een aantal interessante veranderingen plaats. Heidendal bleef een levendige interesse behouden in volkscultuur en erfgoed en bleef ook actief binnen heemkundige kringen: zo was hij lid van de heemkundige kringen van Maaseik, Arendonk, Rijkevorsel en Lanklaar, waarvoor hij regelmatig artikels leverde.⁷³ Die blijvende interesse vertaalde zich echter niet langer in een alomvattend onderwijskundig project, zoals heemkunde dat voor en tijdens de oorlog was geweest.

Tijdens het interbellum al werd de term 'heemkunde' door het officiële onderwijs vermeden omdat het te zeer de Duitse invloed verried; na de Tweede Wereldoorlog speelde die factor nog meer. Heemkunde verdween met stille trom van het onderwijsprogramma en het vak werkelijkheidsonderwijs (W.O.) werd ingevoerd in alle netten van het Belgisch onderwijs.⁷⁴ Dat heemkunde naar de marges van het onderwijs verdween, had echter niet alleen, misschien zelfs niet in de eerste plaats, te maken met de oorlog: zo schreef Heidendal

69 PAA, 'Tuchtactie', PA 591/33, Gemeente rijkevorsel: zitting van den gemeenteraad van Rijkevorsel, 30 augustus 1945.

70 PAA, 'Tuchtactie', PA 591/33, Gemeente rijkevorsel: zitting van den gemeenteraad van Rijkevorsel, 30 augustus 1945

71 PAA, 'Tuchtactie', PA 591/33, Afschrift Pro Justitia Rijkswacht Compagnie Mechelen, District Turnhout, Brigade Rijkevorsel, 27 oktober 1944.

72 PAA, 'Tuchtactie', PA 591/33, Gemeente rijkevorsel: zitting van den gemeenteraad van Rijkevorsel, 30 augustus 1945.

73 J. Gerits, 'Felix Heidendal', 29.

74 Van Hecke, *Verbond voor heemkunde*, 19.

naar aanleiding van het Rodenbachjaar in 1956 nog een artikel waarin we zijn vooroorlogse opvattingen bijna ongewijzigd terugvinden. Het materiaal waarmee heemkunde werkte was echter in ijtempo aan het verdwijnen door de snelle sociale veranderingen. In 1957 hield een pedagogische brochure van het COV nog een pleidooi voor materiaal in 'volkseigen trant'. Het volkskinderlied, want daarover ging het, werd niet alleen het meest geschikt geacht voor het kind, het heette ook zijn waarde 'ten overvloede' bewezen te hebben 'door het feit dat het nu nog voortbestaat'.⁷⁵ Deze argumentelij verloor snel aan kracht in een periode waarin de ene traditie na de andere sneuvelde.

75 M. Edelgardis, *Muziekopvoeding in de kleuterschool* (Brussel 1957) 71.

Heidendal schijnt dat relatief snel begrepen te hebben. Enerzijds legde hij zich vanaf de jaren 1950 toe op het verzamelen van folkloristische kinderliedjes, waarvan vele op het punt stonden te verdwijnen. Anderzijds richtte hij zijn pijlen op een nieuw pedagogisch concept dat was overgewaaid uit de VS: creativiteit. Hoewel heemkunde en creativiteit vrij ver uit elkaar lijken te staan, leunden ze in de benadering van Heidendal verrassend dicht bij elkaar aan: beide begrippen vertrokken vanuit een bezorgdheid om het oprukken van de moderniteit en het verloren gaan van tradities, gezamenlijkheid en religiositeit. Het antwoord werd echter niet langer in de traditie gezocht, maar in de persoonlijkheid van het kind.

De notie van creativiteit werd in die jaren sterk verbonden aan mentale gezondheid en sociale harmonie. George Herbert Read had in 1943 al verklaard dat 'de gigantische catastrofes die ons bedreigen geen gebeurtenissen van fysische of biologische aard zijn maar [...] psychische verschijnselen. Het geheim van al onze collectieve kwalen ligt in de onderdrukking van de spontane, creatieve capaciteiten van het individu'.⁷⁶ Een soortgelijke argumentatie, maar met andere implicaties, werd aangehouden door Heidendal.

76 G.H. Read, *Education through art* (Londen 1943) 201–202.

Leiding van de vakantiecursus voor leerkrachten te Amsterdam, juli 1976 (Belgisch-Nederlands Kultureel verdrag). [privé-archief familie Heidendal]

'Het gezin en de dorpsgemeenschap boden vroeger veel kansen tot uiting in creatieve zin (bijvoorbeeld folkloristische feesten, volksdansen)', schreef hij in 1959. 'Tegenwoordig komt hiervan niets meer terecht, zodat de school een aanvullende rol te spelen heeft':

De machine heeft de boer, die eens de heer was van het land, naar zijn bureau verdreven [...]. De mens vindt geen ontspanning meer in zijn werk en zoekt ze bijgevolg elders. [...] Door het feit dat er geen plaats meer is voor oorspronkelijk denken en voelen, is er een breuk ontstaan tussen de geestelijke vrijheid van de persoon en de eerlijke gemeenschapsbeleving, want wanneer ieder individu zich in de massa niet als een persoonlijkheid weet staande te houden, blijft er maar weinig zinvol meer over in het leven. [Er wordt] in de laatste decennia veel gesproken over expressie en creativiteit. Ziet men wellicht hierin een middel om de ontwrichte persoonlijkheid van de mens in deze tijd te redden?⁷⁷

77 F. Heidendal, *Expressie en Creativiteit in opvoeding en onderwijs* (S.l. 1959), 3–4.

Het bevorderen van de creatieve energie van kinderen was dus nodig om het teloorgaan van de spontane scheppingsdrang binnen de gemeenschap te compenseren. Nu de buitenwereld niet langer het oude, vertrouwde aspect vertoonde, wendde Heidendal zich tot de persoonlijkheid van het kind. Net als voor de oorlog kwam de psychologie hem ter hulp: die had immers 'geopenbaard' dat de mens niet van buitenaf, maar wel van binnenuit bepaald werd.

Over de jaren heen werd Heidendals opinie over creativiteit steeds enthousiaster. In 1956 vroeg hij zich nog af of al die aandacht voor subjectiviteit wel goed was voor de gemeenschap. Een voorzichtig ja was het antwoord, op voorwaarde dat 'de resultaten van elke creatieve uiting gesocialiseerd worden door ze derwijze te bespreken met de kinderen, dat deze zich [...] bewust worden van de krachten die uit hun onbewuste opborrelen.'⁷⁸ In 1973 verklaarde hij onomwonden dat creativiteit de vooruitgang bepaalde en dat niet alleen in

78 F. Heidendal, 'De diepere zin van expressie en creativiteit', *Pedagogische Periodiek* (januari 1956) 15.

Met de groep van het Belgisch-Nederlands Cultureel Verdrag te Amsterdam, 1968
(c) Fotopersbureau Lindeman, Amsterdam 1968) [privé-archief familie Heidendal]

economisch opzicht, maar ook in verband met opvoeding en onderwijs. Het verborg een krachtpotentieel 'dat optimaal in gebruik dient gesteld ten bate van de persoon en de gemeenschap.'⁷⁹

Het bevorderen van de creativiteit, aldus Heidendal, moest gebeuren door los te komen van een al te intellectuele aanpak en meer rekening te houden met de emotionele en expressieve noden van kinderen. Tegelijk moest het allemaal niet te ver gezocht worden: 'Het spontane, het individueel gekleurde, het ongekunstelde, het niet-schoolse, het onsystematische dient de bovenhand te houden.'⁸⁰ Net als voor de oorlog bleek bewondering een basisbeginsel: 'wie bewonderen kan, bezit daardoor reeds een aanleg voor creativiteit en gevoelsadel die sterker zijn persoonlijkheid affirmeren, dan verstandelijke kwaliteiten'⁸¹ En ook de stad had nog steeds een slechte invloed: 'wanneer een kind geen gelegenheid krijgt tot ontdekken (denk aan appartementskinderen) wordt het gefrustreerd. Dan gaat zijn creativiteit zich richten op wat we, in pejoratieve zin, destructie heten.'⁸²

Heeft Heidendal, door het promoten van creativiteit, ook voor zichzelf de mentale ruimte geschapen om sociale evoluties een plaats te geven?

De link met Heidendals vooroorlogse opvattingen – inclusief de centrale rol van de psychologie – is duidelijk. Tegelijkertijd liet het discours over creativiteit een grotere openheid voor verandering toe. Heidendals teksten uit de late jaren 1940 en vroege jaren 1950 stonden vol met klachten over jeugdfilms, 'jazz-gejengel', 'comics-books' [sic], cowboyverhalen en pendelarbeid. Eigenaardig genoeg verdween die defensieve houding naarmate de auteur ouder werd: in de late jaren 1960 liet hij zich zelfs positief uit over de studentenprotesten (bepaald ongebruikelijk in katholieke onderwijskringen) en betoonde hij zijn interesse voor avant-gardestromingen als het expressionisme, het surrealisme en zelfs het dadaïsme. Het is verleidelijk om hierin de invloed van zijn nieuwe denkkader te zien. Heeft Heidendal, door het promoten van creativiteit, ook voor zichzelf de mentale ruimte geschapen om sociale evoluties een plaats te geven? Of kwam het door zijn activiteiten binnen de stichting Lodewijk De Raet en het Belgisch-Nederlands Cultureel Verdrag, waarbij hij veelvuldig in contact kwam met jongeren en het meer progressieve onderwijsklimaat in Nederland?⁸³ Deze vragen vallen niet te beantwoorden zonder speculatie.

79 F. Heidendal, 'Expressie en creativiteit', *Pedagogische Periodiek* (juni-juli 1973) 152.

80 Heidendal, *Expressie en creativiteit*, 12.

81 F. Heidendal, 'Citaten en beschouwingen over creativiteit', in: *Creativiteit in opvoeding en onderwijs. Provinciale studiedagen COV* (Sint-Niklaas 1973) 34.

82 *Ibidem*, 36.

83 Volgens Heidendals kinderen was dit een doorslaggevende factor. Persoonlijke communicatie met G.A.K. Heidendal, 18 november 2013.

Besluit: blinde vlekken (bis)

Vallen er uit dit individuele verhaal algemene conclusies te trekken? Ja en nee. Heidendals opvattingen over heemkunde sloten naadloos aan bij de algemene teneur van de vooroorlogse katholieke pedagogiek. In die zin kunnen zijn teksten als een representatief voorbeeld gelden. Daarentegen valt zijn grote interesse voor de psychologie, en voor creativiteit in het bijzonder, wellicht beter te verklaren vanuit persoonlijke en familiale motieven. Toch brengt dit verhaal een aantal interessante zaken aan het licht.

Vooraf boeiend is het gegeven dat een aantal heemkundige principes doorwerkten in de manier waarop meer moderne pedagogische opvattingen geïnterpreteerd werden. Binnen het katholiek onderwijs in Vlaanderen bleef creativiteit – voor zover het gepromoot werd – nog tot ver in de twintigste eeuw verbonden met het huiselijke, het knusse en het lieflijke. Het was misschien niet langer de *Heimat* die zich ‘als een beschermenden koepel welft over den meest ontvankelijken tijd van ons bestaan, onze jeugd’, maar de nood aan een ‘beschermenden koepel’ *an sich* bleef als een evidentie overeind.⁸⁴

Om een dam te kunnen opwerpen tegen de vooruitgang construeerden de heemkundigen een idyllisch en agrarisch Vlaanderen dat, op het moment dat ze het beschreven, eigenlijk al niet meer bestond – in zoverre het ooit bestaan had. Om de illusie van eenheid en onveranderlijkheid in stand te houden moest er flink wat *geselectionneerd* worden in de werkelijkheid – iets waar heemkundigen zich ook van bewust waren, zoals het voorbeeld van Heidendal aantoont. Ondanks hun behoudsgezinde doelstellingen stonden zij echter niet noodzakelijk ouderwetse opvoedingsmethoden voor. Integendeel, net omdat het affectieve element zo belangrijk was in de heemkunde, adopteerden ze een aantal relatief vernieuwende principes uit de reformpedagogiek, zoals het *spontaneïteitsbeginsel*.

Heemkunde stond ook niet los van wetenschappelijke disciplines als bijvoorbeeld de psychologie. De bevindingen uit de psychologie bleken echter zo kneedbaar dat ze probleemloos ingezet konden worden om het heemkundig project te verdedigen. Ze dienden daarbij vaak om politieke keuzes te verdoezelen door ze een evident, natuurlijk karakter mee te geven. Die dubbelzinnige rol van de psychologie is zeker niet beperkt gebleven tot het interbellum. Integendeel, terwijl historici zich steeds meer bewust zijn geworden van de relativiteit van hun eigen positie en van de verraderlijkheid van historische verklaringsgronden, blijven psychologen teruggrijpen op ideeën over ‘natuurlijke oorsprong’ – iets wat door J.J. Voskuil scherp werd bekritiseerd in zijn bekende artikel over het midwinternhoornblazen.⁸⁵ Ook over de dubbelzinnige rol van het begrip creativiteit in het hedendaagse discours kan een boom worden opgezet: de creatieve persoonlijkheid waar psychologen en beleidsmakers graag naar verwijzen is ons inziens niet minder een constructie dan het arcadische Vlaanderen van de heemkundigen.

Dit alles toont aan dat het te gemakkelijk is om een lijn te trekken tussen de voor- en naoorlogse heemkunde, zoals onder andere door Ilse Van Hecke werd gedaan in haar eindverhandeling. Zij wierp op dat de *Heimat* in het interbellum stond voor geborgenheid en zekerheid, terwijl de eventuele Vlaamsgezindheid van hedendaagse heemkundigen hun werk niet beïnvloedt ‘daar wetenschappelijk werk verrichten hun grootste drijfveer geworden is.’⁸⁶ Het voorbeeld van Heidendal toont dat deze grens tussen wetenschappelijkheid en affectie nauwelijks te trekken valt. Het is wellicht correcter om te stellen dat affectieve en ideologische vooronderstellingen *altijd* onze blik verkleuren, en dat elke tijd haar eigen blinde vlekken heeft – iets waar we ons als historici maar beter van bewust kunnen zijn.

Het feit dat dit artikel stopt omstreeks de jaren 1950, wil niet zeggen dat Heidendals activiteiten als pedagoog rond die periode verminderden. Integendeel, zoals in de biografische introductie werd uitgelegd, bleef Felix

84 K. De Vleeschauwer, *Wat moet het zijn: Heemkunde of Milieu-studie?* (Hasselt 1941) 7. Geciteerd in: Van Hecke, *Het verbond voor Heemkunde*, 24.

85 J.J. Voskuil, ‘Het tijdelijke met het eeuwige verwisseld’, in: J.J. Voskuil en A. Doornbosch (red.), *Volkskundig Bulletin* 7 (1981) 1–50.

86 Van Hecke, *Het verbond voor Heemkunde*, 31.

Heidendal tot op hoge leeftijd actief binnen het onderwijs en allerhande verenigingen. Dit artikel vormt dan ook slechts een eerste luik in het onderzoek. Terwijl wij hier vooral aandacht hebben besteed aan Heidendals opvattingen over heemkunde, zullen we in volgende artikels dieper ingaan op zijn ideeën over creativiteit. We zullen daarin onder andere beschrijven hoe deze ideeën gelinkt waren aan een aantal nieuwe begrippen en methoden uit de gehandicaptenzorg, waarbij Heidendal erg betrokken was. Ook zijn contacten met Nederlandse onderwijskundigen speelden hierbij een grotere rol. Over zijn andere activiteiten, zoals de uitgebreide verzameling kinderliedjes en -spelen die hij samenstelde met het oog op een onuitgegeven gebleven werk over de speelcultuur van het kind, hopen we in de toekomst nog te kunnen schrijven.

Methodologisch kader

Voor het schrijven van een biografisch artikel als dit staan de historicus verschillende hulpmiddelen ter beschikking. Eerst en vooral zijn er de biografische repertoria zoals het Nationaal Biografisch Woordenboek of de Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse Beweging. Daarin staan veel, maar lang niet alle, vooraanstaande figuren uit de socio-culturele geschiedenis van Vlaanderen vermeld.

Wie op zoek is naar informatie over heemkundigen of personen verbonden met de christelijke zuil, kan ook terecht bij het Documentatie- en Onderzoekscentrum voor Religie, Cultuur en Samenleving KADOC. Dat verzamelt en ontsluit erfgoed (monografieën en tijdschriften, audiovisuele documentatie en archiefstukken) over de wisselwerking tussen religie, cultuur en samenleving in Vlaanderen sinds de tweede helft van de 18de eeuw. Het archief bevat documentatie van zeer uiteenlopende aard: traditionele verslag- en kasboeken, administratieve bescheiden maar ook zeer persoonlijke documenten, zoals brieven, dagboeken en familiechronieken. Een belangrijke onderafdeling van het archief vormt het audiovisueel materiaal: honderdduizenden foto's, tienduizenden affiches in grote ladekasten, films, video's, diverse geluidsdragers, enzovoort.

Op Archiefbank Vlaanderen (<http://www.archiefbank.be/>) kan je zoeken waar de diverse privé-archieven bewaard worden. Ook de ODIS-databank bevat een schat aan informatie. Daar vind je gegevens over de geschiedenis van het middenveld in Vlaanderen en België: over organisaties of intermediaire structuren, personen die in het middenveld actief waren en de archieven die door hen werden nagelaten. Natuurlijk zijn niet alle privé-archieven reeds ontsloten. Dit was onder andere het geval bij Felix Heidendal, wiens archief bewaard is gebleven in zijn vroegere woonhuis in Lanklaar. In dat geval is het noodzakelijk om contact op te nemen met de erfgenamen en hun toelating te vragen het archief in te kijken. Daarnaast zijn er uiteraard de verschillende heemkundige musea en documentatiecentra, waar vaak een schat aan (audiovisuele) materialen en documenten bewaard worden.

Wie meer wil opzoeken over repressie en epuratie kan terecht bij het CEGE-SOMA in Brussel, een federale onderzoeksinstelling over oorlogen en conflicten in de twintigste eeuw en hun impact op België. Zij hebben een uitgebreide databank en kunnen onder andere helpen bij het opzoeken van strafdossiers, die evenwel niet altijd vrij toegankelijk zijn. De tuchtdossiers in verband met repressie en epuratie worden bewaard in de verschillende provinciale archieven. Ook zij zijn slechts op aanvraag in te kijken.

Wie zich wil verdiepen in het onderwijs, kan een schat aan informatie terugvinden in de verschillende pedagogische tijdschriften die over de jaren heen gepubliceerd werden. Wij hebben ons voor dit onderzoek voornamelijk gebaseerd op *Christene School* en *Pedagogische Periodiek*, beide uitgegeven door het COV. Deze tijdschriften hebben het voordeel dat ze voor en door leerkrachten werden uitgegeven, waardoor ze relatief praktijkgericht zijn. Uiteraard moeten ze omzichtig benaderd worden: door hun zuilgebonden karakter en hun normatieve kijk op opvoeding geven ze een gekleurd beeld van het verleden.⁸⁷ De christelijke tijdschriften kunnen vaak worden teruggevonden in het KADOC; tijdschriften verbonden aan het rijksonderwijs of blaadjes uitgegeven door voorstanders van alternatieve vormen van opvoeding worden eerder bewaard in het Archief en Museum van de Socialistische Arbeidersbeweging (AMSAB) in Gent.

Om inzicht te krijgen in de algemene historische context is het belangrijk om werken of artikels over de gezochte periode of het thema te raadplegen. Een goed vertrekpunt voor wie meer wil weten over het interbellum is het in de tekst geciteerde werk *De massa in verleiding. De jaren dertig in België*.⁸⁸ Voor algemene informatie over het onderwijs en de manier van lesgeven in België kunnen de teksten van Marc Depaepe een goed vertrekpunt bieden: onder andere *Orde in vooruitgang*⁸⁹ handelt over de besproken periode, net als het artikel 'Lager onderwijs en Vlaamse Beweging'.⁹⁰ Collaboratie, repressie en epuratie komen aan bod in de werken van Luc Huyse⁹¹ en Bruno De Wever.⁹² Ook het recent verschenen *Voor Vlaanderen, Volk en Führer* van Aline Sax biedt nieuwe inzichten.⁹³ Wie meer wil weten over de algemene achtergronden van heem- en volkskunde kunnen we Barbara Henkes' *Uit liefde voor het volk* aanraden.⁹⁴ Voor de pedagogische achtergronden van het Heimatidee in (nazi-)Duitsland kan men terecht bij het verzamelwerk van Klaus-Peter Horn and Jörg Link: *Erziehungsverhältnisse im Nationalsozialismus*.⁹⁵ De achtergronden van de reformpedagogiek worden uiteengezet in *Progressive Education across the continents* en Jürgen Oelker's *Reformpädagogik. Eine kritische Dogmengeschichte*.⁹⁶

Biografie

Pieter Fannes werkt aan een doctoraatsonderzoek over creativiteit in het Belgische onderwijs onder leiding van promotoren Marc Depaepe, Frank Simon en Pieter Verstraete. Het project wordt gefinancierd door onderwijsvakbond COV. Daarnaast is hij actief als illustrator en stadsgids in Brussel.

- 87 Een volledig overzicht van alle bronnen voor de geschiedenis van het Belgische onderwijs kan teruggevonden worden in: M. Depaepe, M. De Vroede, J. Lory, F. Simon, *Bibliografie van bronnen voor de geschiedenis van het voorschools, lager, normaal- en buitengewoon onderwijs in België 1830–1959* (Gent 1991).
- 88 R. Gobin en W. Spriet (red.), *De massa in verleiding. De jaren dertig in België*.
- 89 M. Depaepe e.a., *Orde in vooruitgang. Alledaags handelen in de Belgische lagere school (1880–1970)* (Leuven 1999).
- 90 M. Depaepe, 'Lager onderwijs en Vlaamse Beweging', in: R. De Schryver, B. De Wever, G. Durnez, L. Gevers, P. Van Hees & M. De Metsenaere (red.), *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging* (Tielt 1998).
- 91 L. Huyse en S. Dhondt, *Onverwerkt verleden. Collaboratie en repressie in België, 1942–1945* (Leuven 1991); L. Huyse en K. Hoflack, 'Repressie. Na de Tweede Wereldoorlog', in: *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse Beweging* (Tielt 1998) 2588–2602.
- 92 B. De Wever, *Greep naar de macht : Vlaams-nationalisme en Nieuwe Orde: het VNV 1933–1945* (Tielt 1994); B. De Wever, 'De geschiedschrijving over de Vlaamse beweging', in: G. Deneckere en B. De Wever (red.), *Geschiedenis maken: liber amicorum Herman Balthazar* (Gent 2003).
- 93 A. Sax, *Voor Vlaanderen, volk en Führer: de motivatie en het wereldbeeld van Vlaamse collaborateurs tijdens de Tweede Wereldoorlog, 1940–1945* (Antwerpen 2012).
- 94 B. Henkes, *Uit liefde voor het volk. Volkskundigen op zoek naar de Nederlandse identiteit, 1918–1948* (Amsterdam 2005).
- 95 K.-P. Horn and J. Link (red.), *Erziehungsverhältnisse im Nationalsozialismus: totaler Anspruch und Erziehungswirklichkeit* (Bad Heilbrunn 2011).
- 96 H. Röhrs en V. Lenhart (red.), *Progressive Education Across the Continents* (Frankfurt a.M 1995); J. Oelkers, *Reformpädagogik. Eine kritische Dogmengeschichte* (Weinheim/München 1996).